Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2020 SHISRRJ | Volume 3 | Issue 2 | ISSN : 2581- 6306

प्राचीनभारते व्यावसायिकनिर्देशनम्

लक्ष्मीनारायण जेना
शोधच्छात्रः (शिक्षाविभागः)
केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः

यावत्पर्यन्तं सामाजिकसंगठनस्य प्रश्नोऽसौ यत्, प्राक् भारतस्य सामाजिकव्यवस्था सुदृढरीत्याधारिता वर्त्तते। निर्देशनस्य महत्त्वं प्राचीनभारतस्य सुधयस्समवगता आसन् तथा तैर्गुणगर्मणोः क्षमतारूपेण चत्वारो वर्णा विभाजिताः। वर्णव्यवस्थाया उद्देश्यं व्यावसायिकनिर्वाचनमविद्यत। सर्वादौ वर्णशब्दस्योल्लेखः पुरुषसूक्ते समुपलभ्यते। अमुष्मिन् सूक्ते उक्तञ्च प्रजापतेः मुखात् ब्राह्मणानाम्, बाहुभ्यां क्षत्रियाणाम्, जानूभ्यां वैश्यानाम्, पादाभ्यां शुद्राणाञ्च उत्पत्तिरभूत्। अनया रीत्या सनातनसमाजश्चतुर्वर्णेन विभाजितः व्यवसायाधारेण।

ब्राह्मणाः अध्ययनमध्यापनञ्च, वेदपाठादिकार्याण्यकुर्वन्। क्षत्रियाणाङ्कर्त्तव्यमासीत् देशरक्षायै कार्यम्। वैश्यानाङ्कर्त्तव्यमवर्त्तत- समाजस्य भरणपोषणकार्यम्, कृषिवाणिज्यादीनाङ्कार्यञ्चाकार्षुः। शूद्राणाङ्कर्त्तव्यमासीत्- समाजाय विविधप्रकारैः सेवाः दीयन्ते स्म।

वर्णव्यवस्थासम्बन्धेन ध्यातव्यमेतत् सामाजिकव्यवस्थायां जटिलतायाः प्राक् वर्णविशेषान् व्यवसायाधारेणैव समाजे श्रेष्ठत्वेन विशेषप्रतिष्ठात्वेपि नामन्यत। सर्वेभ्यो वर्णेभ्यस्समानः आदरः महन्महत्त्वञ्च दीयते स्म। वर्णव्यवस्थाया द्वितीया महत्त्वपूर्णा विशेषता यदासीत्- वर्णस्य निर्णय जन्मना न भूत्वा संस्कारानुरूपङ्क्रियते स्म। शिक्षायास्समाप्तेरनन्तरङ्गुरुरेव वर्णनिर्णयं कुर्वन् आसीत्। इत्थं प्राचीनशिक्षाव्यवस्थायां निर्देशनकार्यमपि गुरुजनाः एवाकार्षुः।

शिक्षासमाप्तेः परं गुरुर्दीक्षान्तोपदेशमकार्षीत्, यत्रासौ शिष्यस्योत्तरदायित्वं तदर्थमेवञ्च जीवने सफलतायै यावदावश्यकी कथा, तदुपरी प्रकाश्यते स्म। एतादृगुपदेशः 'तैत्तीरीयोपनिषद्'इहोपलभ्यते। यस्य मुख्यभावौऽसौ- सत्यं ब्रूयात्, धर्मं चर, स्वाध्यायान्मा प्रमदितव्यम्, इदानीं तव शिक्षायां पूर्णमभूत् किन्त्वेतन्नावगच्छेः यत अग्रेऽध्ययनस्यावश्यकतास्त्येव। स्वदक्षतायां वृद्धिङ्कारयतु एतच्छिक्षा, एतद्पदेशः एतदेव वेदोपनिषद् नाम्ना चोच्यते।

वृत्तिपरशिक्षणम्

वृत्तिपरशिक्षणम् अपि च प्रशिक्षणम् (विइटि) अथवा वृत्तिपरशिक्षणं यदस्ति तत् व्यापकरीत्या वृत्तिः अपि च तान्त्रिकशिक्षणम् (सिटिइ) इति कथ्यते । इदं च उद्योगाय, निर्दिष्टव्यापाराय अथवा वृत्त्यर्थं च छात्रान् सज्जीकरोति । यो अत्र अन्विषति सः एव अत्र भागं गृह्णाति । अत्र विशिष्टेषु तन्त्रेषु अथवा तन्त्रज्ञाने कश्चन विद्यार्थी साक्षात् परिणतिं

प्राप्नोति इति हेतोः इदं तान्त्रिकशिक्षणम् इत्यपि कथ्यते। वृत्तिपरशिक्षणं तु एकस्याः व्यक्तेः निर्दिष्टवृत्तेः, अथवा कार्यं प्राप्तुं कौशलानां वर्धने साहाय्यं करोति।

वृत्तिपरशिक्षणम् अथवा वृत्तिपरशिक्षणम् अपि च प्रशिक्षणम् इतीदं सर्वप्रकारकरकुशलैः वस्तुभिः, संयोजनेन (Knitting), वर्णचित्रणेन, नियन्त्रणेन, सीवनयन्त्रस्य कार्येण सह युक्तम् अस्ति । अपि च इतरप्रशिक्षणानि यथा यान्त्रिकप्रशिक्षणतः आरभ्य करकुशलपर्यन्तमपि सर्वविधव्यापाराणां प्रशिक्षणैः अन्तर्भावितम् अस्ति । अर्थात् इदं प्रशिक्षणम् एकं निर्दिष्टकार्यसम्बन्धि अस्ति, अतः कश्चन विद्यार्थी स्वजीवने स्वावलम्बी भवति । समाजस्थानाम् उद्योगानाम् अवश्यकतायाः पूरणमेव शिक्षणस्य प्रमुखं चिह्नम् अस्ति। इदानींतन भारतस्य परिस्थितिरेव उत्पत्तेः संवर्धनम् । विश्वविद्यालयस्य स्तरे कृषेः अपि च तान्त्रिकशिक्षणस्य कृते अधिकप्रोत्साहनद्वारा शिक्षणस्यास्य कार्यं साधयितुं शक्यते । भारते तावत् इदम् अतिप्रमुखं महत्त्वपात्रयुक्तं च विद्यते । अतः अनया शिक्षणव्यवस्थया युवकयुवत्योः सर्वकारीयकार्येभ्यः अपि च इतरेभ्यः अनायासेन प्राप्तवद्भ्यः कार्येभ्यः अपि प्रशिक्षणं प्रदीयते।

विविध प्रायोगिकप्रशिक्षणस्य ज्ञानं प्राप्यमाणेभ्यः वृत्तिपरशिक्षणद्वारैव प्रदीयते। इदं शिक्षणं तु उद्योगेन सम्पादनेन सह साक्षात् सम्बद्धम् अस्ति । इदं च विद्यार्थिभ्यः कौशल्यानि उत्तम उद्योगानां प्रापणे च साहाय्यं करोति । तेषां प्रशिक्षणस्य समनन्तरमेव उत्तमस्थानेषु उद्योगस्य व्यवस्थापि क्रियते।

उद्योगप्रदातारः च यादृशकार्यार्थम् अन्वेषणं कुर्वन्ति तादृशकार्येभ्यः इदं च वृत्तिपरशिक्षणं विद्यार्थिभ्यः कार्यसम्बन्धि अनुभवान् प्रदाने साहाय्यं करोति। राष्ट्रीय-प्रतिरूपसमीक्षा संस्थायाः (एन्.एस्.एस्.ओ) वृत्तान्तस्य अनुसारं (सङ्ख्या. 517, 61/10/03) द्विप्रकारकवृत्तिपरशिक्षणे विद्येते । भारते तावत् औपचारिकम् अनौपचारिकं चेति वृत्तिपरप्रशिक्षणकार्यक्रमाः लभ्याः इति।

अ) औपचारिकवृत्तिपरप्रशिक्षणम्

औपचारिकप्रशिक्षणं तु रचनात्मकम् अपि च योजितप्रशिक्षणकार्यक्रमः अस्ति। एतत् प्रशिक्षणस्य समाप्तेः परं सर्वकारेण मान्यताप्राप्त, सार्वजनिक अथवा वैयक्तिकपुरस्कारयुक्तेभ्यः विद्यार्थिभ्यः च प्रमाणपत्रम्, डिप्लोमा अथवा पदवीः च प्रयच्छति।

आ) अनौपचारिकवृत्तिपरशिक्षणम्

अनौपचारिकवृत्तिपरप्रशिक्षणं तु तस्याः/तस्य पूर्वजानां वृत्तिम् अग्रे नेतुम् आपणिकपरिणतिं प्राप्तुं साहाय्यं करोति । अनौपचारिकवृत्तिपरप्रशिक्षणे तावत् एका व्यक्तिः आनुवंशिकसंसाधनद्वारा वृत्तिपरप्रशिक्षणं प्राप्नोति । कदाचित् इतरसंसाधनैः अपि अनौपचारिकवृत्तिपरप्रशिक्षणं प्राप्नोति । तादृशेषु सन्दर्भेषु वृत्तिपरकं यत् प्रशिक्षणम् अनौपचारिकं प्राप्तं तत् तस्य/तस्याः पूर्वजानाम् उद्योगापेक्षया अपि अतिभिन्नं भवति।

वृत्तिपरीकरणस्य परिकल्पना एव एवम् अस्ति यत् माध्यमिकशिक्षणेन सह वृत्तिपरप्रशिक्षणस्य संयोजनम् । अन्यरीत्या वक्तव्यं चेत् माध्यमिकशालासु सामान्यविषयैः सह एकस्मात् वर्षात् पञ्च वर्षपर्यन्तं वृत्तिपरप्रशिक्षणस्य परिचयः करणीयः इति। अनेन सूच्यते यत् सामान्यशिक्षणम् अपि च वृत्तिपरप्रशिक्षणम् उभयमपि समानमेव न पृथक् इति । अन्यथा एतत् प्रशिक्षणद्वयपि सम्यक् सम्मेलनीयम् इति। शिक्षणं तु जनानाम् अपेक्षानुसारम् अपि च आकाङ्क्षाभिः सह सम्बद्धं भवेदिति वृत्तिपरप्रशिक्षणस्य परिकल्पना सामान्यः अङ्गीक्रियते । इदानीं देशस्य प्रमुखावश्यकता नाम

उत्पत्तेः अधिककरणम् । अतः शिक्षण-उत्पत्त्योः मध्ये काचित् शृङ्खला निर्मातव्या इति समयः अपि अभियाचनं करोति ।

वृत्तिपरप्रशिक्षणम् – वृत्तिपरप्रशिक्षणं तु विद्यार्थिनां कृते साम्प्रदायिकरीत्या शिक्षणेतरम् अपि च निर्दिष्टवृत्यर्थम्, उद्योगार्थम्, व्यापारार्थं च तदपेक्षितानां कौशल्यानां प्राप्तौ साहाय्यं करोति । प्रायोगिकरूपेण अथवा हस्तचालितव्यापारैः च निर्दिष्टतन्त्रज्ञानगणे साक्षात् परिणतेः अभिवृद्धिः जाता इति हेतोः अस्य तान्त्रिकशिक्षणम्, वृत्तिः अपि च तान्त्रिकप्रशिक्षणम् (सिइटि), वृत्तिपरशिक्षणम् अपि च प्रशिक्षणम् (विइटि) इत्यपि कथ्यते ।

वृत्तिपरप्रशिक्षणानि प्राथमिकरूपेण विन्यस्तानि, अपि च तानि आन्वयिकशिक्षणाधारेण प्रदृश्यन्ते। अत्र एकस्य क्षेत्रस्य सैद्धान्तिकपरिकल्पनाः स्वतन्त्ररूपेण भवन्ति, किन्तु, निर्दिष्टोद्योगानां तान्त्रिककार्याणाम् अर्थावगमने साहाय्यं भवति । कौशलयुक्तानां कर्मकाराणाम् अपेक्षा महती अस्तीति हेतोः वृत्तिपरप्रशिक्षणानां जनप्रियता अधिका सञ्जाता । प्रशिक्षणमिदं वृत्तिपरं यदस्ति विश्वविद्यालयकलाशालयोः अपेक्षया न्यूनमूल्येन प्रदीयते । वृत्तिपरप्रशिक्षणन्यायशासनस्य अनुसारेण सैद्धान्तिकदृष्ट्या प्रायोगिकदृष्ट्या च वृत्तिपरप्रशिक्षणस्य अर्हतायाः स्तरः निर्धार्यते इति । एतस्मात् कारणात् एव सर्वतोमुखसामर्थ्येन दायित्वेन च कार्यं निर्वोढुं साहाय्यं कल्पयति ।

उद्योगजीवनस्य सिद्धता युवकेभ्यः शिक्षणव्यवस्थायाः दायित्वस्य एकः भागः एव । विशालार्थे विचिन्त्यमाने पाठ्यक्रमः, सर्वस्तरेषु अभ्यासः, प्रबोधनप्रक्रियायाः विधानं च विज्ञापनीयम् । द्वितीयशिक्षणस्य स्तरे, उद्योगजीवनेन सह शिक्षणसम्पर्काः विशेषेण त्रयोदशः वयसः अनन्तरम् अधिकं सारयुतं भवति । विश्वव्यापि वृत्तिपरप्रशिक्षणस्य विविधप्रकारकाः स्तराः

वृत्तिपरप्रशिक्षणस्य स्तराः -

- वृत्तिपरमूलभूतप्रशिक्षणम् – इदं च प्रशिक्षणं भागशः द्वितीयस्तरः अस्ति । अपि च द्वितीयस्तरस्य वृत्तिपरार्हतां शिक्षणं प्रदापयति ।
- वृत्तिपरमाध्यमिकप्रशिक्षणम् – इदं च तृतीयस्तरस्य वृत्तिपरशिक्षणस्य अर्हतां प्राप्तुम् आनुकूल्यं च अनेन कल्प्यते ।
- वृत्तिपराधिकप्रशिक्षणम् – प्रथमतया इदं च एकं निर्दिष्टवृत्तिपरशिक्षणं सत् पूर्वतनशिक्षणयुक्तानां वृत्तिपरानुभवयुक्तानां च प्रौढमनुष्याणां कृते विशेषवृत्तिपरार्हतां प्राप्तुम् अवकाशं कल्पयति ।
- वृत्तिपरसेवाप्रशिक्षणम् – इदं च एकं निर्दिष्टं वृत्तिपरशिक्षणं सत्, एकस्याः व्यक्तेः कार्मिकापणस्य अवश्यकतायाः अनुसारं तेषां वयः अपि च पूर्वतनशिक्षणम् अथवा वृत्तिपरार्हतायाः अनुसारेण व्यवस्थितवृत्तिपरज्ञानम् अपि च कौशल्यानि प्राप्तुम् अवकाशं कल्पयति । व्यक्तिमेकाम् उद्यमे कार्यं कर्तुं सज्जीकरणं तादृशं शिक्षणं प्राप्तुं न कस्यापि व्यक्तेः कृते कोऽपि निर्बन्धः अस्ति ।
- वृत्तिपराधारितप्रशिक्षणम् – क्रीडायां, कलायां, संस्कृतौ च मौल्यस्य दृष्टिकोणस्य रचयित्रा व्यक्त्या इदं शिक्षणं व्यवस्थितज्ञानेन कौशल्यैः च युक्तम् अस्ति । प्राथमिकशिक्षणम् अथवा प्रौढशिक्षणस्य स्तरः, इत्येतत् अतिरिच्यापि निर्दिष्टक्षेत्रेषु तान्त्रिकशिक्षणं स्वाधीनीकर्तुं सिद्धतां कर्तुं च अवकाशं प्रददाति ।

सामान्यतः वृत्तिपरारम्भिकं शिक्षणम्, भागशः माध्यमिकशिक्षणम् अथवा वृत्तिपरमाध्यमिकशिक्षणम् इति अधः प्रदत्तरीत्या द्विप्रकारकाः शालाः स्युः।

१) व्यापारशालाः।

२) वृत्तिपरमाध्यमिकशालाः अथवा तान्त्रिकशालाः।

शिक्षणम् अपूर्णं प्राप्तवद्भ्यः जनेभ्यः अपि च केषुचित् सन्दर्भेषु मूलभूतशिक्षणमपि व्यापारशालासु प्रदीयते। मूलभूतशिक्षणेन सह कार्यक्रमाः वृत्तिपररक्तवर्णेन केन्द्रीकृतवृत्तिपरम् अपूर्णमूलशिक्षणकार्यक्रमान् निर्वहन्ति। इदं च प्राथमिकार्हतास्तरस्य आनुगुण्येन सरलकार्याणां कार्यक्षमताम् अनुमोदयति।

द्वितीयवृत्तिपरार्हतास्तरस्य कृते अपेक्षितम् कौशलम् अपि च ज्ञानं प्राप्तुं, व्यापारशालाः प्राथमिकशालाशिक्षणं प्राप्तवद्भ्यः व्यक्तिभ्यः वृत्तिपरकार्यक्रमान् प्रदापयन्ति। एतादृशानां शैक्षणिककार्यक्रमाणां कालावधिः २-३ वर्षाणि भवति।

याश्च शालाः वृत्तिपरमाध्यमिकशिक्षणस्य कार्यक्रमान् प्रदास्यति तादृग्भ्यः वृत्तिपरमाध्यमिकशालाभ्यः मूलभूतशिक्षणम् अनिवार्यं भवति। तादृशस्य कार्यक्रमस्य कालावधिः प्रायशः ४ वर्षाणि भवति। यतोहि कश्चित् जनः एकधैव सामान्यमाध्यमिकम् अपि च वृत्तिपरशिक्षणं प्राप्नोति। एतादृशाः शालाः एतावतैव प्राप्तमाध्यमिकशिक्षणयुक्तेभ्यः विद्यार्थिभ्यः एकवर्षात्मकस्य वर्षद्वयस्य च वृत्तिपरशिक्षणकार्यक्रमान् अपि चालयितुं समर्थवत्यः भवन्ति। तादृशाः कार्यक्रमाः तृतीयवृत्तिपरार्हतास्तरं प्राप्तुम् अपेक्षितं कौशल्यम् अपि च ज्ञानं प्राप्तुम् अधिकं प्रामुख्यतां प्रयच्छन्ति।

वृत्तिपरप्रौढशिक्षणकार्यक्रमेषु संयुक्ताः पदवीधराः छात्राः स्वेषां कौशलं ज्ञानं च अधिकं कर्तुम् उन्नतस्तरीयशिक्षणकार्यक्रमेषु अध्ययनं कर्तुम् अर्हाः भवेयुः यथा तथा एते सामान्यविषयाः भवन्ति।

तान्त्रिकशालाः वृत्तिपरमाध्यमिकशिक्षणस्य कार्यक्रमान् प्रयच्छन्ति। किन्तु, वृत्तिपरमाध्यमिकशालाभिः तुलना क्रियते चेत् एताभ्यः शालाभ्यः वृत्तिपरशिक्षणकेन्द्रम् इति स्थानं प्राप्तमस्ति। केन्द्रेण अनेन शालायाः कार्याणि अपि च उन्नतशैक्षणिककार्यक्षमतायाः अवश्यकताः सूच्यते।

परिशीलितग्रन्थसूचिः

1. संस्कृतसाहित्येतिहासः।
2. संस्कृतशिक्षानीतिः १९५६-५७।
3. Trends in vocational Education and Training Research, Vol.II
4. Academy of Entrepreneurship Journal
5. Education : Vocational Training Dominates Slovene Education Priorities